NAVJYOT / Vol. XIV / Issue – I ISSN 2277-8063

भारतातील १९ व्या शतकात महिला सशक्तीकरणासाठी समाजिक सुधारणा चळवळी

तेजस्विनी हेमंतकुमार भोसले राज्यशास्त्र अधिविभाग,शिवाजी विद्यापीठ,कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

समाजात व्यक्तीला एकसारखा दर्जा प्राप्त होत नाही. समाज आणि काळानुसार दर्जामध्ये भिन्नता असते. सामाजिक दर्जा मध्ये लिंग, जाती, वंश, आर्थिक स्थिती, शिक्षण यासारख्या घटकांना विशेष महत्व आहे.समाजव्यवस्थेच्या दृष्टीने पहिले तर स्त्री आणि पुरुष समान आहेत.परंतु लिंगाच्या आधारे पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना निम्न दर्जा दिला गेला.स्त्रीला अनेक मुलभूत अधिकारापासून वंचित ठेवले. अनेक अनिष्ट सामाजिक रूढी परंपरेच्या विळाख्यात अडकवून तिचे स्वावलंबन हिरावून घेतले त्यामुळे तिला पुरुषांच्या वर्चस्व आणि नियंत्रणाखाली जीवन जगावे लागत होते. कालांतराने काही समाज जागृती होऊन काही समाज सुधारकांनी स्त्रियांना सक्षम करण्यासाठी पुढे आले. महिला सक्षमीकरण करणे हे केवळ लिंग समानता साध्य करण्यासाठी महत्वाचे नाही तर भारताच्या प्रगती आणि विकासासाठी उत्प्रेरक होते. महिलांना सक्षम बनवण्यास त्यांना आवश्यक पाठिंबा, संसाधने तसेच भरभराटीच्या संधी प्रदान करणे गरजेचे आहे.

उदिष्टे :

१) महिला सक्षमीकरण म्हणजे काय यांचा अभ्यास.

२) महिला सक्षमीकरणाच्या स्वरूपाचा अभ्यास.

३) महिला सक्षमीकरण चळवळीचा अभ्यास.

महिला सक्षमीकरण:

सक्षमीकरणम्हणजे समुदायांमध्ये स्वायत्तता आणि आत्मनिर्णयाचे प्रमाण . यामुळे त्यांना त्यांच्या हितांचे अधिकारावर कार्य करणे. ही अधिक मजबूत आणि आत्मविश्वासू बनण्याची प्रक्रिया आहे, विशेषतः एखाद्याच्या जीवनावर नियंत्रण ठेवणे आणि स्वतःचे हक्क मिळवणे . कृती म्हणून सक्षमीकरण म्हणजे आत्म-सक्षमीकरणाची प्रक्रिया आणि लोकांच्या व्यावसायिक समर्थनाचा संदर्भ देते, ज्यामुळे त्यांना त्यांच्या शक्तीहीनतेच्या आणि प्रभावाच्या कमतरतेच्या भावनेवर मात करण्यास आणि त्यांच्या संसाधनांना ओळखण्यास आणि वापरण्यास सक्षम करते.

"कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे, विकासाठी संधी उपलब्ध करून देणे, आणि स्त्री-पुरुष असमानता नष्ट करणे या प्रक्रियेला स्त्री सक्षमीकरण असे म्हणतात".

महिला सक्षमीकरणाचे प्रकार

आर्थिक सक्षमीकरण:

आर्थिक संसाधनांची उपलब्धता, नोकरीच्या संधी, उद्योजकता, कौशल्य विकास आणि समान कामासाठी समान वेतन यातून आर्थिक सक्षमीकरणामध्ये महिलांच्या आर्थिक क्षमता आणि संधी वाढविण्यावर लक्ष केंद्रित करतात. यातून महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र होण्यास व जीवनाबद्दल निर्णय घेण्यास सक्षम होतील.

राजकीय सक्षमीकरण :

राजकीय सक्षमीकरण उद्धेश राजकीय निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग आणि प्रतिनिधित्व वाढवणे आहे. यामध्ये महिला नेत्वृत्वाला प्रोत्साहन देणे, प्रतिनिधी प्रशासनात योगदान देणाऱ्या धोरणांना आकार देण्यास , आवाज उठवता येतो.

सामाजिक सक्षमीकरण :

सामाजिक सक्षमीकरण हे महिलांचे हक्क आणि संधी मर्यादित करणाऱ्या सामाजिक नियम व दृष्टीकोन यांना आव्हान देण्यावर आणि परिवर्तन करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. लिंग समानतेला प्रोत्साहन देणे, महिलांच्या हक्कांना प्रोत्साहन देणे, महिलांच्या समस्यांबद्दल जागरुकता वाढवणे तसेच सामाजिक आणि सांस्कृतिक उपक्रमांमध्ये पूर्णपणे सहभागी होऊ शकतात.

शैक्षणिक सक्षमीकरण :

मुली व महिला दर्जेदार शिक्षणाची समान संधी प्रदान करण्यावर भर दिला जातो. शिक्षणातील लिंगभेद दूर करणे, मुलींची नोंदणी आणि महिलांना आयुष्यभर शिक्षणाची संधी प्रदान करणे यासारख्या उपक्रमांचा समावेश आहे. शिक्षण सक्षमीकरण महिलांना ज्ञान, कौशल्य आणि गंभीर विचार क्षमतांनी सुसज्ज करते.

कायदेशीर सक्षमीकरण :

कायदेशीर सक्षमीकरणाचा उद्देश महिलांना न्याय मिळावा आणि कायद्याअंतर्गत त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण व्हावे हे आहे. यामुळे महिलांना त्यांचे हक्क सांगण्यास, लिंग- आधारित भेदभाव आणि हिंसाचाराचे निराकरण करण्यास सक्षम करणे.

महिला सक्षमीकरणाचे महत्व

आर्थिक वाढ:

महिलांना शिक्षण, कौशल्य प्रशिक्षण आणि आर्थिक संधी उपलब्ध होतात तेव्हा त्या कार्यबलात सहभागी होऊ शकतात, व्यवसाय सुरु करू शकतात आणि अर्थव्यवस्थेत योगदान देऊ शकतात.

सामाजिक प्रगती :

महिला सक्षमीकरण हे महिलांच्या हक्कांना आणि संधींना मर्यादित करणाऱ्या सामाजिक नियमांना, दृष्टीकोनांना आणि पद्धतींना आव्हान देऊन आणि परिवर्तन करून सामाजिक प्रगतीला चालना देते.

शिक्षण आणि कौशल्य विकास :

या कार्यक्रमाद्वारे महिलांना सक्षम बनवण्याचा थेट परिणाम समुदाय विकासावर होतो. जेव्हा महिला ज्ञान, कौशल्य गंभीर विचार करण्याची क्षमता यातून सक्षम होतात त्यातून त्यांना त्यांच्या कुटुंबाच्या आणि समुदायाच्या कल्याणात योगदान देता येते.

आरोग्य आणि कल्याण :

महिला सक्षमीकरणाचा व्यकी आणि समुदायांच्या आरोग्यावर आणि कल्याणावर सकारात्मक परीणाम होतो.जेव्हा महिलांना आरोग्याची सेवा, पुनरुत्पादन अधिकार आणि आरोग्याची माहिती उपलब्ध असते तेव्हा त्या स्वतःच्या आरोग्याबरोबर कुटुंबाच्या आरोग्याचीही माहितीपूर्ण निर्णय आणि काळजी घेऊ शकतात.

नेतृत्व आणि प्रशासन :

महिलांना समुदायात नेतृत्व आणि निर्णय घेण्याची भूमिकांमध्ये सहभागी होण्यासाठी सक्षम केल्याने चांगले प्रशासन आणि प्रतिनिधित्व मिळते.महिला समुदाय नेत्या म्हणून स्थानिक प्रशासनात महिलांचा सहभाग जबाबदारी, पारदर्शकता आणि प्रभावी समुदाय विकास धोरणांना प्रोत्साहन देते.

महिला सक्षमीकरणाच्या सामाजिक चळवळी :

१९०५ बंगालची फाळणी:

महिलांनी सभांमध्ये भाग घेतला आणि खादीचे कताईचे काम हाती घेतले.

त्यांनी त्यांचे दागिने राष्ट्रीय निधीत दान केले.गावांमध्ये महिलांनी संघटना सुरू केल्या आणि स्वदेशी चळवळीत सक्रिय भूमिका बजावली.आर्य समाजाच्या महिला कार्यकर्त्यांनी राष्ट्रीय भावना जागृत करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.

होमरूल लीगची स्थापना:

१९१७ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अध्यक्षा म्हणून ॲनी बेझंट या महिलेने राष्ट्रीय चळवळीचे नेतृत्व केले.ॲनी बेझंट सारख्या महिलांनी महिलांच्या मुक्तीसाठी चळवळी आयोजित केल्या आणि राजकीय अजेंड्यावर महिलांच्या राजकीय हक्कांची मागणी दृढपणे स्थापित केली.

महात्मा गांधींची नोंद:

गांधीजींच्या जनसंघर्षाच्या दृष्टिकोनामुळे स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचा सहभाग वाढला.१९१९ च्या असहकार चळवळीत महिलांनी मिरवणुकांमध्ये भाग घेतला, खादीचा प्रचार केला आणि तुरुंगवासही भोगला.असहकार चळवळीने सर्व स्तरातील महिलांना जागृत केले आणि सत्याग्रहाचे धडे दिले.

मताधिकारासाठी संघर्ष:

भारतीय महिला चळवळीने सामाजिक सुधारणा साध्य करण्यासाठी मताधिकार मोहिमेकडे एक उपाय म्हणून पाहिले. १९२६ च्या निवडणुकीत भारतीय महिलांनी पहिल्यांदाच मतदानाचा हक्क बजावला.

१९३० मधील दांडी यात्रा:

सरोजिनी नायडू यांच्यासह महिलांनी दांडी यात्रेत सक्रिय सहभाग घेतला. त्यांनी मिठाचे कायदे मोडले, शाळा आणि महाविद्यालये बंद केली आणि मिरवणुकीत सामील झाले.

१९३० ची सविनय कायदेभंग चळवळ:

कमला देवी चट्टोपाध्याय यांनी सभांना संबोधित केले आणि परदेशी कापड आणि दारूच्या दुकानांवर निदर्शने केली. तिने हिंदुस्तान सेवा दलाच्या महिला शाखेचे नेतृत्व केले.

भारत सरकार कायदा १९३५:

महिलांना राज्य कायदेमंडळांवर निवडून येण्याची आणि प्रांतीय स्वायत्ततेअंतर्गत प्रशासक होण्याची संधी होती.

१९४२ मध्ये भारत छोडो आंदोलन:

पुरुष नेत्यांना अटक झाली तेव्हा महिला नेत्यांनी चळवळ पुढे नेली.त्यांनी मिरवणुका काढल्या, निदर्शने केली आणि नागरी कर्तव्ये आणि प्रथमोपचार प्रशिक्षणासाठी शिबिरे आयोजित केली. महिलांनी राजकीय कैद्यांच्या मदत निधीचे आयोजन केले आणि काही जण गुप्तपणे चळवळीचे नेतृत्व करण्यासाठी भूमिगत झाले.

भारतातील महिला चळवळी समाजसुधाराकांचे कार्य

राजा राम मोहन रॉय यांचे उपक्रम:

राजा राम मोहन रॉय यांनी सतीच्या अमानवी प्रथेकडे लक्ष वेधले. १८१८ पासून त्यांनी भाषणे आणि लेखनातून सतीप्रथेविरुद्ध सक्रियपणे मोहीम राबवली.त्यांच्या प्रयत्नांमुळे, १८२९ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीने सती प्रथा बेकायदेशीर आणि दंडनीय घोषित केली. रॉय यांनी बालविवाह आणि बहुपत्नीत्व यासारख्या इतर सामाजिक दुष्प्रवृत्तींनाही विरोध केला. त्यांनी स्त्री शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह आणि महिलांना वारसा आणि मालमत्तेचा अधिकार मिळावा यासाठी वकिली केली.रॉय यांच्या ब्राह्मो समाजाने महिलांशी संबंधित सुधारणा कार्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

बाळशास्त्री जांभेकर :

एकोणिसाव्या शतकात स्त्री स्वातंत्र्याला खील घालणाऱ्या अनेक प्रथा समाजात वास्तव्यास होत्या. बालविवाह, सतीप्रथा, जरठ कुमारी विवाह इत्यादी वाईट प्रथा होत्या. जांभेकरांनी १८३२ मध्ये सुरु केलेल्या ‘दर्पण ‘ व स्त्रिया सुशिक्षित झाल्या पाहिजेत हा विचार रुजला जावा यासाठी त्यांनी लिखाण सुरु केले. स्त्री शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह पुरस्कार केला होता.

लोकहितवादी गोपाल हरी देशमुख :

लोकहितवादी यांनी शतपत्रातून स्त्री सुधारणेचा पुरस्कार केला. त्यांनी स्त्री सुधारणेकडे मानवतावादी आणि व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी दृष्टीकोनातून पहिले. १८४८ ते १८५० या कालखंडात ‘प्रभाकर ‘ मधून जी शतपत्रे लिहिली यामध्ये त्यांनी ’ स्त्री’ सुधारणेवर भर दिला होता.बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह, स्त्रियांची स्थिती, वाईट चालीरीती इत्यादी विषयावर त्यांचे लिखाण केले. आधुनिक तत्वाच्या आधारावर त्यांनी ‘स्त्री’ स्वातंत्र्याची मांडणी केली .

महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले :

सर्वांना शिक्षणाचे महत्व पटवून देत त्यांना शिक्षण घेण्यासाठी प्रवृत्त करण्याचे कार्य ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी केले आहे. १ जानेवारी १८४८ रोजी पुणे येथील बुधवार पेठेत मुलींची पहिली शाळा काढून या दाम्पत्याने प्रथम शिक्षणाची मुहूर्तमेढ केली. जात आणि लिंगावर आधारित भेदभाव आणि अन्यायकारक वागणूक नाहीशी करण्यासाठी काम केले. फुले यांनी विधवांचे होणारे केशवपन थांबवण्यासाठी पुण्यात न्हाव्यांचा संप घडवून आणला होता.

पंडिता रमाबाई :

पंडिता रमाबाई यांनी अनिष्ट चालीरीती,प्रथा, परंपरा यामधून मुक्तता करण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. इ. स. १८८२ मध्ये ‘आर्य महिला समाज’ची स्थापना केली. प्रस्तुत समाजाच्या माध्यमातून स्त्रियांची अंधपरंपरेतून, चालीरीतीतून मुक्तता करणे हा उद्धेश होता. १८८२ मध्ये ‘स्त्री-धर्मनीती’ हे पुस्तक लिहिले. या पुस्तकामध्ये स्त्रीयांचे हक्क व कर्तव्य याची जाणीव करून दिली आहे.

महर्षी धोंडो केशव कर्वे :

महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे जीवन म्हणजे सामजिक सुधारणेसाठी आणि स्त्री शिक्षणासाठी समर्पित केलेले जीवन होते. कर्वे यांनी विधवा पुनर्विवाहाच पुरस्कार केला. विधवा विवाहाला चालना मिळावी म्हणून इ.स.१८९३ मध्ये ‘विधवा विवाहोत्तर मंडळ’ नावाची संस्था स्थापन केली. समाजातील विधवांची दुख: दूर करण्यासाठी १८९६ मध्ये ‘अनाथ बालिकाश्रम’ स्थापन केले.

दयानंद सरस्वती :

दयानंद सरस्वती यांनी १८७५ मध्ये आर्य समाजाची स्थापना केली.त्यांनी मुले आणि मुली दोघांनाही सक्तीचे शिक्षण देण्यावर भर दिला.महिला शिक्षणाला पद्धतशीरपणे प्रोत्साहन देण्यासाठी आर्य समाजाने एकत्रित प्रयत्न म्हणून आर्य कन्या पतसलांची स्थापना केली.महिलांच्या दुय्यम दर्जासाठी हिंदू धार्मिक परंपरा जबाबदार आहेत या कल्पनेला आव्हान देण्यासाठी ब्राह्मो समाज आणि प्रार्थना समाजानेही महत्त्वपूर्ण प्रयत्न केले.पाश्चात्य उदारमतवादी विचारसरणीने प्रभावित होऊन, या समाजांनी महिलांना प्रतिष्ठा पुनर्संचयित करण्याचा प्रयत्न केला.

विधवा पुनर्विवाह:

बालविवाहाच्या प्रथेमुळे असंख्य तरुण मुली विधवा झाल्या, त्यांच्यावर लादलेल्या निर्बंधांमुळे त्यांचे जीवन दयनीय झाले.विद्यासागर यांनी विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार केला आणि १८५३ मध्ये "विधवा पुनर्विवाह" या विषयावर एक पुस्तक प्रकाशित केले.विद्यासागर, केशवचंद्र सेन आणि डी.के. कर्वे यांच्या प्रयत्नांमुळे १८५६ मध्ये विधवा पुनर्विवाह कायदा लागू झाला.दक्षिणेत,ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी विधवा पुनर्विवाहाला प्रोत्साहन कंदुकुरी वीरेसलिंगम यांनी विधवा पुनर्विवाह चळवळीचे नेतृत्व केले.

लग्नाच्या वेळी मुलींचे वय:

१९ व्या शतकात मुलींचे लग्नाचे सरासरी वय ८ किंवा ९ वर्षे होते.विद्या सागर सारख्या सुधारकांनी बालविवाहांबद्दल जागरूकता निर्माण करण्याचे काम केले, ज्यामुळे १८६० मध्ये ब्रिटिश सरकारने संमतीचे वय विधेयक मंजूर केले.महादेव गोविंद रानडे, बेहरामजी मलबारी आणि तेज बहादूर सप्रू यांसारख्या इतर सुधारकांनी अकाली मृत्यूमुळे शारीरिक आणि मानसिक समस्या उद्भवल्याच्या घटनांवर प्रकाश टाकला.१८९१ मध्ये, सामूहिक प्रयत्नांमुळे संमतीचे वय विधेयक मंजूर झाले, ज्यामुळे मुलींचे लग्नाचे वय १२ वर्षे झाले.

हिंदू महिलांसाठी मालमत्ता हक्क:

हिंदू विधवांना त्यांच्या पतीच्या मालमत्तेवर मर्यादित अधिकार होते आणि त्या प्रामुख्याने पोटगीवर अवलंबून होत्या.राजा राम मोहन रॉय यांनी या अपंगत्वांना दूर करण्यासाठी आणि आर्थिक स्वातंत्र्य प्रदान करण्यासाठी कायद्याद्वारे सरकारी हस्तक्षेपाची मागणी केली.परिणामी, १८७२ चा विशेष विवाह कायदा मंजूर झाला, ज्याने घटस्फोटाला परवानगी दिली आणि महिलांना वारसा हक्क दिले.या विविध प्रयत्नांनी आणि कायदेविषयक घडामोडींनी महिलांच्या हक्कांना संबोधित करण्यात आणि भारतीय समाजात सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

भारतातील महिला सक्षमीकरणासमोरील आव्हाने आणि अडथळे

१) लिंग आधारित हिंसाचारामध्ये घरगुती हिंसाचार, लैंगिक अत्याचार, छळ आणि हुंडा यातून महिलांना शारीरिक आणि मानसिक हानी पोहोचवत. स्त्रीयांचे स्वातंत्र्य मर्यादित करत.

२) शिक्षणाची मर्यादित संधी व उपलब्धता यामुळे गरीबी सांस्कृतिक नियम तसेच अपुऱ्या सुविधा यासारख्या अडथळयांमुळे मुलींना संधी कमी मिळाल्यामुळे मुलींच्या प्रवेशाचे प्रमाण कमी होते, ज्यामुळे त्यांना कौशल्य संपादन आणि आर्थिक संधी मर्यादित होतात.

३) लिंगानुसार भेद करून वेतन तफावत असलेली दिसून येते. भरतीमध्ये भेदभाव, नेतृत्व पदांवर प्रतिनिधित्वाचा अभाव यामुळे महिला आणि पुरुषांमधील वेतन असमानता वाढते ,ज्यामुळे स्त्रियांमध्ये आर्थिक स्वतंत्र आणि निर्णय घेण्याची क्षमता कमी होते.

४) सामाजिक नियम आणि संस्कृतिक अडथळे यामुळे खोलवर रुजलेले पितृसत्ताक नियम, लिंगभावाच्या रूढी आणि चालीरीती महिलांच्या स्वातंत्र्याला आणि संधीना मर्यादित करतात.

निष्कर्ष :

१) स्वातंत्र्यलढ्यातील महिलांच्या प्रयत्नांनी आणि सहभागाने भारतातील महिलांच्या हक्कांमध्ये आणि समानतेमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. महिला चळवळीने महिलांच्या मताधिकारासाठी, सामाजिक सुधारणांसाठी, शिक्षणासाठी आणि महिलांच्या एकूण सक्षमीकरणासाठी लढा दिला. परिणामी, महिलांना मतदानाचा अधिकार मिळाला आणि भारतीय संविधानात त्यांना समान नागरिक म्हणून मान्यता मिळाली.

२) या कायदेशीर प्रगती असूनही, महिलांच्या सैद्धांतिक स्थिती आणि प्रत्यक्षात त्यांच्या हक्कांच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीमध्ये एक महत्त्वपूर्ण अंतर कायम राहिले. पारंपारिक पितृसत्ताक नियम, खोलवर रुजलेले सामाजिक दृष्टिकोन आणि पद्धतशीर अडथळे महिलांच्या प्रगतीत अडथळा आणत राहिले आणि त्यांच्या संधी मर्यादित करत राहिले. शिक्षण,

रोजगार, राजकीय प्रतिनिधित्व आणि संसाधनांमध्ये प्रवेश यासह जीवनाच्या विविध क्षेत्रात महिलांना अजूनही आव्हानांचा सामना करावा लागत होता.

३)ही दरी ओळखून, भारतातील महिला चळवळीच्या त्यानंतरच्या लाटांनी या सततच्या समस्या सोडवण्यावर आणि महिला हक्कांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी वकिली करण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. त्यांनी कायदेशीर तरतुदी आणि महिलांच्या अनुभवांमधील अंतर कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे, समाजाच्या सर्व पैलूंमध्ये खरी लिंग समानता साध्य करण्यासाठी काम केले आहे.

४)भारतातील महिला चळवळ लैंगिक न्यायासाठी लढत आहे, भेदभावपूर्ण पद्धतींना आव्हान देत आहे आणि महिला सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देणाऱ्या धोरणे आणि सुधारणांसाठी वकिली करत आहे. संविधानात समाविष्ट असलेल्या हक्कांमधील आणि दैनंदिन जीवनात त्या हक्कांच्या प्राप्तीमधील अंतर कमी करण्यासाठी हा एक सततचा संघर्ष आहे.

संदर्भ सूची:

१)पवार दीपक,(२०१३),"महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण", श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
२) पाटील परशुराम,(२०१७),"स्त्री भृणहत्या विकास मार्गातील अडचणी" प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
३) जोशी बी. आर.(२०१०),"सामाजिक शास्त्रातील संज्ञा, सिद्धांतांचा कोश, राज्याशास्त्र" , डायमंड पब्लिकेशन , पुणे.